

НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Серед численних проблем історії радянського суспільства, які вимагають свого нагального висвітлення, важливе місце посідає аграрне питання, в тому числі й історія селянства післявоєнної доби. Аналіз соціально - економічної, демографічної та побутової ситуації тогочасного села дозволяє досягнути масштаби кризи всього сільського господарства. З'ясування повної картини цієї проблеми неможливе без врахування регіональних особливостей становища колгоспного селянства після звільнення від окупації.

На прикладі областей Північного Лівобережжя України (тобто Чернігівської та Сумської), типових сільськогосподарських регіонів, спробуємо визначити складові частини тих численних труднощів, що постали після війни перед суспільством в цілому і колгоспним селянством зокрема. Найбільш важкими і непоправними були, звичайно, втрати населення як від військових дій, так і діяльності каральних окупаційних органів, а також руїни, залишені війною.

За останніми підрахунками, на вівтар перемоги Україна поклала 8 мільйонів життів (2,5 млн. військових, 5,5 млн. цивільних), що становило 19,1% загальної кількості населення.¹

Стосовно Чернігівської та Сумської областей ці цифри виглядають ще більш трагічно. Порівняння післявоєнних даних з цифровими показниками останнього передвоєнного перепису населення 1939 р. свідчить про втрату в цих регіонах понад 30 % кількості населення.²

Область	Перепис1939р.	1.8.1941р.	11.1943р.	%
Сумська	1706,7	1720,0	1159,3	69,4
Чернігівська	1783,4	1786,6	1231,0	68,0

Наведені дані стосуються сумарної кількості населення згаданих областей. Але як вже зазначалось, це були сільськогосподарські регіони і відповідно сільське населення становило в них головну частку. Отже, фактичні показники втрат населення, головним чином, відображають втрати сільського населення. Більш точні цифри можна побачити з наступної таблиці:³

Область	Перепис1939р.	1.8.1941р.	11.1943р.	%
Сумська	1388,2	1387,0	967,3	69,7
Чернігівська	1500,3	1502,0	1039,0	69,3

Цілковито зрозуміло, що ці втрати відчутно позначилися на виробничих можливостях сільського господарства, адже кількість працездатного населення була ще меншою. Зміни в складі сільського населення робочого віку свідчать про зменшення кількості працездатних більше ніж на третину.⁴

Область	За переписом 1939 р.		11.1943 р.		%
	Всього	З них роб. віку	Всього	З них роб. віку	
Сумська	1388	788	967	480	60,9
Чернігівська	1500	843	1089	559	66,3

Окрім того, слід зазначити, що переважну частину працездатних людей на селі, зважаючи на обставини військового часу (призови до війська, поранення, каліцтва і т. ін.), становили жінки. Аналіз демографічних змін за статтю в середовищі сільського населення робочого віку за воєнні роки дає можливість стверджувати, що до початку масової демобілізації війська жінки були основною виробничою силою села.⁵

Область	Стать	За переписом 1939р.		11.1943р.	
		Всього	З них роб. віку	Всього	З них роб. віку
Сумська	Ч	659	383	329	113
	Ж	729	395	638	367
Чернігівська	Ч	723	426	389	157
	Ж	777	417	700	402

Питома вага жінок в аграрному секторі економіки становила понад 80%. Але у колгоспах України у 1947 р. працювало також 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років.⁶

Окрім того, слід зазначити, що відбудовчі роботи в сільському господарстві доводилось вести в основному за рахунок місцевих ресурсів, оскільки держава дотувала переважно промислове виробництво, а особлива увага була звернена на створення необхідних умов для відбудови машинобудування, електроенергетики, залізниць.

Плануючи відбудову, держава за перше післявоєнне п'ятиріччя асигнувала на розвиток сільського господарства 4,36 млрд. крб. Це було більше, ніж за всі попередні роки існування колгоспної системи. Але натомість з колгоспів за ті ж п'ять років було отримано на "розвиток громадського господарства" 5,6 млрд. крб.⁷

Отже, стає зрозумілим, що за рахунок знекровленого війною села проводилась нова кампанія, тепер уже відбудовча.

Але для відбудови практично зруйнованих доценту промислових центрів необхідна була досить значна кількість робочих рук. Тому керівництво держави вдається до випробуваних мобілізаційних заходів в сільськогосподарських регіонах. Уже на першому етапі відбудови у промисловість і транспорт було мобілізовано близько мільйона чоловіків та жінок, переважно сільських жителів.

Примусові набори до промислових регіонів країни на відбудову зруйнованих шахт, підприємств проводились майже відразу після визволення і практично до закінчення першої повоєнної п'ятирічки. Постанови, які регламентували набір робочої сили, досить часто навіть не узгоджувались між собою. Ще не було підбито підсумки однієї кампанії, як спускались нові контрольні цифри, досить часто ще більші, і також обов'язкові для виконання.

Але по більшості областей, в тому числі і Чернігівській та Сумській, вони не виконувались, про що свідчать постійні критичні телеграми від Хрущова на адресу перших секретарів обласних комітетів компартії та голів облвиконкомів - Кузнецова і Костюченка в Чернігові та Чучукала і Горлова в Сумах. “Постанови ДКО про мобілізацію робітників для відновлення підприємств чорної металургії виконуються по вашій (Чернігівській - В. Г.) області вкрай незадовільно. Вживайте заходів до виконання рішення ДКО по мобілізації 6.200 чоловік для Наркомбуду. Про хід виконання доповідайте до ЦК ВКП(б) кожен декаду.”⁸ Аналогічна телеграма надійшла і до Сум, правда, з дещо нижчою вимогою - 4.650 чол.

Від обласних керівників вимагалось постійно контролювати та прискорювати виконання планів мобілізації робочої сили, активізувати роботу комітетів комсомолу всіх рівнів, яким визначались додаткові наряди, а також доповідати до Києва кожні 10 днів. Так, наприклад, в другому кварталі 1944 р. з Сумської області мало бути мобілізовано 14.600 чоловік.⁹ Вимогу не виконали. Окрім аналогічного плану, на наступний квартал відповідно до постанови Державного комітету оборони за № 6171 від 11.07.1944 р. по областях розписали додаткові набори по окремих наркоматах. Сумська область протягом серпня - вересня мала мобілізувати та направити на підприємства Наркомчормету 3.754 чоловіки зі складу працездатного сільського населення. Про хід мобілізації доповідні мали надсилатись кожні 5 днів. Через кілька днів надійшла нова вимога відправити додатково по 600 осіб “Південьлісчормету” та Наркомлісбуду. Цілком зрозуміло, що ні первинний план, ні додаткові розпорядження не були виконані через хронічну відсутність робочої сили на селі. За звітом, на 15 серпня не було мобілізовано жодної людини. Не поліпшилась ситуація і у вересні, оскільки з великими труднощами вдалося зібрати для Наркомчормету 258 чоловік.¹⁰ Трохи кращим було становище у Чернігівській області. Там при плані 2.270 чоловік мобілізували 1.159.¹¹

Для поліпшення справи з мобілізаціями робочої сили була розгорнута кампанія за шефствування окремих областей і районів над трестами і шахтами Донбасу. Вже влітку 1944 р. 17 областей республіки стали шефами шахт 23 вугільних трестів Донбасу.¹² Шефство полягало в комплектуванні шахт робочою силою і забезпеченні продовольством. Як завше, на область чи район спускались контрольні цифри без урахування реальних можливостей і дійсного стану сіл після німецької окупації. Ніхто не звертав увагу на прохання знизити рознарядку. “Виконком Холминської райради депутатів трудящих ставить Вас (заступника голови Чернігівської облради Сичова - В. Г.) до відома, що робочої сили в Холминському районі, особливо молоді, немає. Ті наряди, які спущені нашому району, виконати не зможемо. За рахунок молоді потрібно мобілізувати жінок, котрі мають дітей, а чоловіки на фронті. З Холминського району в період німецької окупації було вивезено до Німеччини на каторжні роботи 1300 чоловік молоді. За нарядами облвиконкому нашому району необхідно відрядити на Донбас - 350 чоловік, наркомбуду - 200 чоловік, ліспромгоспу - 75 чоловік, хімлісу - 75 чоловік, лісосплаву - 175 чоловік, спиртозаводу - 50 чоловік, торфорозробці - 75 чоловік. Всього 1 000 чоловік. Нами виконано - 499 чоловік, або 50%.”¹³ Ця інформація надійшла до облвиконкому 1.04.1944 р. Очевидно, сприйнявши це повідомлення як першоквітневий жарт, обласне керівництво відповіло: “Просимо повідомити, які заходи здійснені, щоб план було виконано”.¹⁴

Лише на шахти тресту “Донецьквугілля” з області було направлено 25

тисяч молодих людей.¹⁵ Всього тільки за один 1944 р. на шахти Донбасу з Чернігівщини було мобілізовано 51 000 чоловік.¹⁶

Катастрофічне обезлюднення та неможливість виконати плани набору можна побачити зі звіту до ЦК КП(б)У про роботу військового відділу Чернігівського обкому партії у другому кварталі 1944 року, де зазначено, що навіть наряд комісаріату оборони (тобто для фронту), а, отже, першочерговий, був виконаний на 79,9 %.¹⁷ Виходячи з ситуації, облвійськкомати в погоні за виконанням перспективних планів призивали до служби в РККА осіб явно непрацездатних за станом здоров'я.¹⁸

Аналогічною була ситуація і в справі наборів сільської молоді до шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) та ремісничих училищ, які розташовувались переважно в індустріальних центрах і готували промислових робітників.

Для того, щоб забезпечити максимально можливу мобілізацію, на контроль брались учні середніх шкіл з 7 класу, і списки подавались до райвиконкому. Окрім того, додатковий облік юнаків здійснювався за призовними списками військкоматів.

Щоб надати справі призову до ФЗН більш-менш цивілізованого вигляду, були створені медичні комісії, які відбирали призовників. Але результати їх діяльності були маловтішними. Наприклад, протоколи медкомісій свідчать, що по Холминському району з 432 оглянутих юнаків придатними до відправки виявилось тільки 209.¹⁹ У більшості сільських хлопців навіть вага складала 50-60 кілограмів. Тому не викликає подиву той факт, що вже, починаючи з 1944 року, плани призову до ФЗН та оргнаборів робочої сили не виконувались. “Хід мобілізації робочої сили до промисловості проходить незадовільно - зазначено в протоколі засідань Чернігівської райради від 18 січня 1945 р. - “3 плану 100 чоловік - призвано 49”. Не забарилась і постанова: “Попередити голів сільрад с. Довжик - т. Столінець, с. Рудка - т. Веремієнко, що коли до 20.01.1945р. не буде відмобілізовано людей, то до них будуть застосовані найрешучіші заходи”.²⁰

Такою ж залишилась обстановка у справі наборів і в 1946 році. “Наряди оргнабору робочої сили для “Донбастяжбуду” та “Сталінометалургбуду” 3 кварталу не виконані, бо сільради не дали жодної людини”.²¹ На наступний квартал по Чернігівському району було знову заплановано мобілізувати 100 чоловік і розподілено цю кількість між 10 сільрадами, але на цей раз зазначалась персональна відповідальність голів сільрад та правлінь колгоспів.²²

Не поліпшилось становище і в 1948 році. На радіонаradі з питань проведення оргнабору та призову до ФЗН, яка відбулась 20 листопада, панувала істерія, бо Добрянський, Куликівський, Бобровицький, М. Коцюбинський, Варвинський, Яблунівський, Городнянський та ряд інших районів Чернігівської області не дали жодної особи. До кінця жовтня з області мало бути відправлено 2.100 чоловік, але фактична цифра склала 613, а з квартального плану оргнабору 6060 чоловік - 316.²³

Молодь всіма правдами і неправдами намагалась уникнути відправки до ФЗН. Частим було симулювання хвороб, зникнення на час чергового набору, вербування на місцеві тимчасові роботи: лісосплави, торфорозробки тощо. Так, в Олишівському районі в серпні 1948 року з плану набору 105 чоловік - було призвано 69, а відправлено лише 12.²⁴ Але і сам факт відправки ще не означав

успіху. В 3 кварталі з плану призову 5.000 чоловік було відправлено 3.705 - 74,1%. За час перевезення з них зникло 1217 чол. - 32,9%. Із тих, хто залишився, 14,1% не були прийняті до шкіл: одні за станом здоров'я - 7,3%, інші були без документів. Загалом зараховані призовники становили 41,2%.²⁵ Але досить значна їх кількість дезертирувала зі шкіл. У зв'язку з тим, що втечі з ФЗН набули масового характеру, генеральний прокурор СРСР 31 липня 1947 року видав наказ "Про посилення боротьби з порушеннями Указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 грудня 1940 р. в ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН", згідно з яким підлягали суду не тільки втікачі, а й особи, винні у переховуванні підлітків, тобто батьки.

Фактично за п'ять післявоєнних років Чернігівщина та Сумщина позбулися покоління молоді 1929 - 1935 років, котрі призивались до ФЗН, а також значної кількості представників старших вікових груп, яких мобілізували на відбудовчі роботи.

Як бачимо, тяжкі наслідки війни та недалекоглядна політика держави привели українське село загалом, і поліське зокрема, до цілковитого обезлюднення.

Та післявоєнне село стало не лише основним постачальником робочих рук для відбудови та відновлення роботи промислових підприємств, але й їх матеріальним та фінансовим донором.

Якраз тотальне оподаткування селянських мас дало можливість державі отримати вкрай необхідні засоби для ведення відбудови. Найбільше вражає фантастична кількість податків: сільськогосподарський, прибутковий, на худобу, птицю, дерева, кущі, посіви зернових і картоплі, овочевих і баштанних культур пасіки, на холостяків і малосімейних, різноманітні державні мита та разові збори, збори по добровільному та обов'язковому страхуванню, позики відбудови та розвитку народного господарства, військові позики, 3-процентні "виграшні" позики тощо.

Існуючий порядок оподаткування особистих господарств колгоспників враховував доходи від кожної посіяної на ділянці культури, від кожного виду худоби та інших галузей господарства і тим самим суттєво затримував його розвиток. При цьому високі ставки податку призвели поряд зі зменшенням поголів'я худоби в особистому користуванні колгоспників і посівів ряду цінних культур до значного ненадходження податків до бюджету і виникнення великої суми недоїмок. Досить часто оподаткування розраховувалось за значно завищеними нормами доходності, а прибутковий податок - за прогресивними ставками, що практично перекреслювало прагнення селян до заможності.²⁶ Окрім того, досить частими були випадки неправильного нарахування податків. Так, наприклад, тільки в одному Синевському районі Сумської області в 1944 році незаконно було обкладено сільськогосподарським податком та нарахуваннями по військовому податку 3000 сімей.²⁷

Обласне і районне керівництво усвідомлювало, що такий шалений темп мобілізації коштів задовольнити не те, що важко, а просто неможливо, але для досягнення високих показників (бо зрештою, і самим доведеться відповідати) прикладало максимум зусиль до їх "вибивання".

Так, керівництво Михайло-Коцюбинського району Чернігівської області навіть розробило спеціальні рекомендації: "Як організувати сплату сільськогосподарського податку". Згідно з цим документом активісти села

повинні були сплачувати податок в першу чергу, тим самим подаючи приклад іншим селянам. З іншого боку, це була гарантія, що активісти будуть і самі більш енергійно проводити збір серед населення. Також доцільно “підняти на це правління колгоспів”. Це відкривало широкі перспективи перед фінагентами, оскільки правління могло для початку, наприклад, заборонити неплатнику податку користуватися колгоспним млином, що забезпечувало йому безхлібне існування навіть за наявності обмолоченого зерна. Окрім того, головам колгоспів ставилось в обов’язок надавати необхідну допомогу колгоспникам у вивозі та реалізації сільгосппродукції на базарі, з метою дострокового виконання останніми своїх фінансових зобов’язань перед державою. Поряд з фінагентами під час збору податків на дільницях повинні знаходитись депутати сільради і всіма силами надавати їм необхідну допомогу. У випадку несплати селянином податку, його необхідно було викликати на сесію сільради, піддати нищівній критиці і домогтися безумовної сплати, оскільки податок мав силу закону і всякий опір його виконанню вважався державним злочином.²⁸ При зборі податків пропонувалось також застосування досить дійового методу “десятихаток”, з прикріпленням до погрупованих дворів активістів, які вже сплатили податок.²⁹ Таким чином вносився розкол в сільське середовище, а за рахунок закономірного в цій ситуації протистояння передбачалось досягти поставленої мети. Але навіть такі ґрунтовні рекомендації не принесли керівництву Михайло-Коцюбинського району бажаних результатів. Статистичні показники щоквартальних звітів про виконання планів збору податків тут не підіймались вище 60,5%.³⁰

В інших районах області картина була приблизно такою ж. Критикуючи сільський актив Тупичівського району, виконком райради відзначав: “Актив колгоспів (голови, бригадири...) самі не внесли готівки по четвертій військовій позиції, тим самим даючи привід і рядовим колгоспникам зволікати зі сплатою готівки.” І тут же наказувалось: “Для швидкого збору готівки вдаватись до різноманітних варіантів агітації, серед колгоспників провести бригадні збори, надати колгоспникам транспорт для поїздки на базар.”³¹

Практично кожна офіційна постанова доповнювалася неофіційними телеграмами, які дублювалися в областях, районах і доводились до кожного фінагента. “Розміщення III Державної військової позики, що випускається 5 травня, проводити на селі з урахуванням наявності в сільського населення значних грошових засобів, а також в залежності від доходів окремих господарств. Використовувати всі можливості для збору на селі готівкових грошей на протязі травня. Забезпечити високі фінансові результати підписки на селі, а також збір грошей на основі масової роз’яснювальної роботи. Для проведення кампанії по займу направити на місця керівних працівників.”³² Телеграма адресувалася головам облвиконкомів та секретарям обкомів партії і була підписана Сталіним, Маленковим та Хрущовим. Якщо глянути на текст телеграми, то можна побачити, що офіційно дозволявся нічим не обмежений грабунок сільського населення, бо інакше, що може означати вказівка “проводити збір в залежності від доходів окремих господарств”. На практиці це означало лише одне - якщо селянин не міг сплатити податку, в нього могли забрати корову, теля, порося чи будь-яку річ з дому.

Рішучість обласного та районного начальства доповнювалася запопадливістю на місцевому рівні. Сільради часто брали на себе завищені зобов’язання, які в більшості випадків виконати не могли, а в кінцевому результаті страждав простий колгоспник. Так, за планом державної позики

відбудови і розвитку народного господарства на Олишівський район Чернігівської області припадало зібрати 2.100 тис. крб. Ладинська і Хрещатинська сільради, беручи зустрічні зобов'язання, підписались на позику відповідно 80 і 185 тис. крб.³³ Але хоч як не тиснули на колгоспників, не змогли зібрати більше 81 та 71% підписної суми. На весь район тільки одна Церковищанська сільрада, отримавши “підтримку” з району, виконала зобов'язання, зібравши за два дні 95 тис. крб. Її робота була відповідним чином відзначена - премія в сумі 1500 крб. і перехідний Червоний прапор.³⁴ Це був один з найвищих показників в області. В інших районах картина була ще менш привабливою. Наприклад у Чернігівському 17.09.1946 р. було зібрано від 13,4 до 24,3% запланованої суми.³⁵

Також незадовільно проходив збір коштів і по обов'язкових виплатах. У процесі надходжень сільгосподатку і недоїмок по сільрадах Олишівського району із запланованої суми 2235 тис. крб. на 7.09.1948 року було зібрано лише 508380 крб., і це при врахуванні шаленої активності безпосередніх виконавців, яким теж загрожували репресивні заходи в разі невиконання своїх службових обов'язків.

Незважаючи на систематичність невиконання планів збору податків, постановою Ради Міністрів від 30.03.1948 року і указом Президії Верховної Ради СРСР від 13.06.1948 року було внесено зміни у закон про сільгосподаток. Розмір податку при тих же джерелах і нормах прибутку був збільшений у 1948 році в порівнянні з 1947 роком на 30%. Крім того, податок на одноосібників був встановлений на 100% вищий, ніж з колгоспників.³⁶ Мета такого заходу була зрозумілою - засобами економічного тиску примусити “біляколгоспне” населення добровільно стати членами колгоспів.

До того ж особливістю прибуткового податку, який брався у всіх без винятку селян, було те, що замість оподаткування у відсотках до прибутку було встановлено принцип збору за твердими ставками з гектара (!) посіву і посадок.³⁷ Така система збору не враховувала можливості зменшення податку через кліматичні умови чи з інших об'єктивних причин, викликаних післявоєнними труднощами. Погектарна ставка в будь-якому випадку мала бути сплаченою. У результаті такої шаленої накрутки прибутковий податок від 1940 р. до 1950 р. зріс з 800,2 млн. крб. до 2589,6 млн.³⁸

Норми прибутковості, що спускались, не враховували урожайність посівів на присадибних ділянках колгоспників, цін на продукти. В результаті фактичний прибуток виявлявся набагато меншим. Завищений сільгосподаток змушував мешканців села за безцінь збувати продукцію на базарі.

Окрім регулярних сплат податків (грошових та натуральних), селян часто примушували до позик тощо. У випадку відмови від сплати їх могли тероризувати і вдень, і вночі, доки доведений до відчаю селянин не погоджувався на вимогу фінагентів.³⁹

Практично всім селянам податки були не під силу, тому вони йшли на крайні заходи - різали худобу, скорочували площі посівів, вирубували фруктові дерева. На кінець 40-х рр. 2/5 всіх селянських господарств були безкорівними. Але податковий тиск не зменшувався. У вересні 1948 року секретаріат ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про посилення податкової роботи і організацію надходження сільгосподатку”. Згідно з цим документом місцевим парткомом надавалось право застосовувати до неплатників надзвичайні заходи.

Постійні фінансові мобілізації додавали роботи судовим органам. Типовими для того часу були рішення про утримання від 1 до 3 років 25% заробітку, натуральні поставки - постановами про вилучення домашньої худоби та хатнього начиння. Під репресії міг потрапити хто завгодно - і простий селянин-неплатник податку, і представник сільської еліти. “За невиконання плану мобілізації коштів зняти голову Пісківської сільради Шульгу”, - так звучить постанова виконкому Чернігівської райради. За подібний злочин голові Бобровицької сільради Сідьку загрозувало не лише зняття з посади, але й суд.⁴⁰

Як бачимо, державні органи дуже прискіпливо контролювали виконання постанов щодо мобілізації фінансових ресурсів з села. Поряд з тотальними кампаніями хлібозаготівель, котрі практично повністю вимітали все збіжжя як із колгоспів, так і з індивідуальних селянських господарств і прирікали селянство на голодне існування, подібні заходи стали типовим явищем офіційної аграрної політики відбудовчого періоду.

Адміністративно-командна система керівництва сільським господарством свою основну роль вбачала в забезпеченні максимальних показників заготовок сільгосппродукції і перерозподілу із аграрного сектора на користь інших галузей господарства, насамперед промисловості.

Виснаженість повоєнного села стала доконаним фактом. Чергова ставка на село як основного донора промисловості привела його до межі зубожіння. Відсутність матеріальних стимулів виробництва сільськогосподарської продукції, соціальна незахищеність, тотальна експлуатація, панування поліційно - бюрократичних методів управління породжували вкрай негативне ставлення до колгоспної системи і до держави в цілому.

Джерела та література:

- 1 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. - С. 627.
- 2 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 555. - Арк. 8, ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 660. - Арк. 233.
- 3 ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 555. - Арк. 10.
- 4 Там само. - Арк. 14.
- 5 Там само. - Арк. 17.
- 6 Веселова О., Панченко П. Ще одна трагічна сторінка історії України // Український історичний журнал. - 1995. - № 6. - С. 113.
- 7 Історія Української РСР. - У 8 - т. - 10 кн. - К., 1979. - Т. 8. - Кн. 1. - С. 55.
- 8 ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 1243. - Арк. 11.
- 9 Там само. - Арк. 370.
- 10 Там само. - Арк. 87.
- 11 Там само. - С. 60.
- 12 Буцько М. Донбас відбудувала вся країна // Архіви України. - 1974. - N 1. - С. 24.
- 13 Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. 5196. - Оп. 2. - Спр. 15. - Арк. 151.
- 14 Там само.
- 15 Хорошайлов М. Всенародна допомога у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. - 1966. - № 11. - С. 113.
- 16 Павленко С. Опозиція на Чернігівщині 1944 - 1990. - Чернігів, 1995. - С. 3.
- 17 ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 952. - Арк. 12.
- 18 Там само. - С. 13.
- 19 ДАЧО. - Ф. 5196. - Оп. 2. - Спр. 143. - Арк. 16.
- 20 ДАЧО. - Ф. 69. - Оп. 15. - Спр. 5. - Арк. 10.
- 21 ДАЧО. - Ф. 69. - Оп. 15. - Спр. 13. - Арк. 67.
- 22 Там само. - С. 84.
- 23 ДАЧО. - Ф. 5036. - Оп. 4. - Спр. 184. - Арк. 50.
- 24 ДАЧО. - Ф. 2634. - Оп. 7. - Спр. 53. - Арк. 58.
- 25 ДАЧО. - Ф. 5036. - Оп. 4. - Спр. 286. - Арк. 281.
- 26 Марьяхин Г. Очерки истории налогов с населения в СССР. - М., 1964. - С. 219.
- 27 ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 1017. - Арк. 112.

- 28 Зима В. "Второе раскулачивание" (Аграрная политика конца 40-х - начала 50-х годов) // Отечественная история. - 1994. - № 3. - С. 115.
- 29 ДАЧО. - Ф. 5036. - Оп. 4. - Спр. 352. - Арк. 17.
- 30 Там само.
- 31 ДАЧО. - Ф. 84. - Оп. 8. - Спр. 6. - Арк. 20.
- 32 ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 1029. - Арк. 5
- 33 ДАЧО. - Ф. 2634. - Оп. 7. - Спр. 35. - Арк. 56.
- 34 ДАЧО. - Ф. 2634. - Оп. 7. - Спр. 62. - Арк. 49.
- 35 ДАЧО. - Ф. 69. - Оп. 15. - Спр. 13. - Арк. 58.
- 36 Зима В. "Второе раскулачивание"... - С. 116.
- 37 Марьяхин Г. Платежи кооперативных организаций и колхозов в госбюджет. - М., 1960. - С. 67.
- 38 Там само.
- 39 Из архівів ВУЧК - ГПУ - НКВД - КГБ. - 1994. - № 1. - С. 160.
- 40 ДАЧО. - Ф. 69. - Оп. 15. - Спр. 14. - Арк. 73.

